

References

1. Pokhilevich L. (1864). *Skazaniya o naseleennykh mestnostyakh Kiyevskoy guberni*. – K. [in Ukrainian].
  2. Kuksa N.V. (2010). *Naprestol'ne Yevanheliye 1651 roku iz Svyato-Mykhaylivs'koyi tserkvy v Subotovi // Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukraini: zbirka naukovykh prats'*. Vyp. 19. – K. [in Ukrainian].
  3. Kuksa N. (2020). *Tserkva svyatoho proroka Illi v Subotovi: mynule i s'ohodennya usypal'nytsi Bohdana Khmel'nyts'koho*. – Cherkasy: vyd. Vertykal'. [in Ukrainian].
-

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2024.02.181

УДК 271.2-523.6(091)(477.46)"17"(045)

Валерій Ластовський (м. Київ),

доктор історичних наук, професор
кафедри міжнародних відносин Київського
національного університету культури і мистецтв

E-mail: lastov@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

Успенський Ірдинський (Виноградський) монастир на Смілянщині у XVIII ст.

В статті аналізуються історичні події, пов'язані із функціонуванням Ірдинського (Виноградського) монастиря на Смілянщині впродовж усього XVIII століття в умовах протистояння двох держав – Російської імперії та Речі Посполитої. Відзначаються особливості цих історичних умов та процесів. Розкриваються зв'язки монастиря у цей час з різними суспільними верствами українського населення. На основі історичних джерел розглядається цілий ряд чинників, що впливали на розвиток обителі – суперництво між церковними структурами (православними та уніатськими), поширення впливу Російської імперії на Правобережжя, розвиток національного руху (гайдамацтво, Коліївщина) тощо.

Простежено розвиток Ірдинського (Виноградського) монастиря в умовах конкуренції політичних систем Російської імперії та Речі Посполитої на Правобережній Україні, його місце у відносинах між різними церковними структурами та зв'язки із місцевим населенням.

Наукова новизна статті полягає у розкритті процесу розвитку звичайного чернечого осередку на Правобережній Україні впродовж XVIII століття та уведенні до наукового обігу раніше неопублікованої інформації.

Ключові слова: Ірдинський (Виноградський) монастир, «закордонний» монастир, ченці, духовенство, Смілянщина, Правобережна Україна.

Valerii Lastovskyi (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences, professor
of Department of International Relations,
Kyiv National University of Culture and Arts,

E-mail: lastov@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

Assumption Irdynskyi (Vinogradskyi) monastery in the Smilyan region in the 18th century

The article analyzes historical events related to the functioning of the Irdyn (Vinograd) monastery in the Smilyan region throughout the 18th century in the conditions of confrontation between the two states - the Russian Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth. The peculiarities of these historical conditions and processes are noted. The connections of the monastery at that time with various social strata of the Ukrainian population are revealed. On the basis of historical sources, a number of factors that influenced the development of the monastery are considered - the rivalry between church structures (Orthodox and Uniate), the spread of the influence of the Russian Empire on the Right Bank, the development of the national movement (Haidamatsvo, Koliivshchyna), etc.

The development of the Irdynsky (Vinograd) monastery in the conditions of competition between the political systems of the Russian Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth in Right-Bank Ukraine, its place in the relations between various church structures and connections with the local population is traced.

The scientific novelty of the article lies in the disclosure of the process of development of an ordinary monastic center in Right Bank Ukraine during the 18th century and the introduction of previously unpublished information into scientific circulation.

Key words: Irdyn (Vinograd) monastery, "foreign" monastery, monks, clergy, Smilyan region, Right Bank Ukraine.

Постановка проблеми. Українські монастирі на Правобережній Україні у XVIII столітті опинилися у достатньо складній ситуації, зумовленій зіткненням двох держав (Російської імперії та Речі Посполитої), котрі активно використовували у своєму протистоянні релігійний фактор. Завдяки цій ситуації всі вони отримали статус так званих «закордонних» монастирів. Однак, в цілому це явище, поки що, не достатньо повно висвітлене в наукових дослідженнях, хоча науковці й звертали на нього увагу. Одним із чернечих осередків, який відносився до цієї групи і був Успенський Ірдинський (Виноградський) на території сучасної Черкаської області поблизу села Мале Старосілля на Смілянщині. Документи, пов'язані з ним, дають значний матеріал до з'ясування особливостей функціонування «закордонних» монастирів.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Історія Успенського Ірдинського (Виноградського) монастиря почала досліджуватися ще у XIX ст. завдяки науковим розшукам українського церковного діяча Петра Лебединцева (1820-1896). Вся історіографія, що стосувалася цього питання, була висвітлена у 2018 році в публікації В. Ластовського¹. На сьогодні тема історії монастиря у XVIII столітті найбільш повно розкривалася лише у роботі П. Лебединцева². Крім того, ряд раніше невідомих документів було опубліковано і введено до наукового обігу у 2010 році³.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ірдинський монастир вперше згадується у 1625 році і далі аж до своєї повної ліквідації вже у XX ст. існував біля с. Мале Старосілля на Смілянщині. Впродовж же XVII століття він пережив два піднесення (від початку створення та в часи Хмельниччини) та два занепади (після поразки

¹ Ластовський В. Ірдинський (Виноградський) монастир на Смілянщині: історіографія та джерела. Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Шістнадцятої Міжнародної наукової конференції (29 травня – 2 червня 2018 р.). Київ, 2018. С. 67–71.

² Лебединцев П. Историческое известие о начале и судьбе Виноградского-Ирдынского монастыря, с прибавлением его документов (далі – ИИ). Киев, 1861. 40 с.; Лебединцев П. Виноградский Ирдынский Успенский монастыр. Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). 1861. № 18. С. 526–538.

³ Ластовський В. Документи XVIII ст. з історії Успенського Ірдинського (Виноградського) монастиря. Болховітіновський щорічник. 2009. Київ: НКПЗ, 2010. С. 342–357.

козацьких повстань 1630-х років та після турецького походу 1678 року). За цей період монастир як набув достатньо величезні статки, так і втратив все.

Лише на початку XVIII століття починається відновлення обителі. В цей час вона одразу потрапляє у поле зору керівників двох єпархій – Київської та Переяславської (остання була на той час у статусі коад'юторства стосовно першої). І, очевидно, це слід пояснювати намаганням поширити свій контроль на правобережні території після часів Руїни.

Спочатку у 1706 році цей процес зрушився завдяки київському митрополиту Варлааму Ясинському, котрий доручив справу відновлення тодішньому ігумену Лебединського монастиря Серафеону «жебы там старця якого осадил и ... жебы построил млинок на пустой гребли це для выживления пасечных тамошних послушников». А потім свої права на розбудову та на контроль над цим місцем заявив ще й ігумен Золотоніського Красногірського монастиря Іосиф Григорович, котрого підтримав переяславський єпископ Захарій Корнілович. Останній в листі до ігумена 6 листопада 1706 р. якраз і доручив йому безпосередньо зайнятися відновленням Ірдинської обителі⁴. В подальшому його підтримала і гетьманська влада.

На той момент, відповідно до інформації Захарія Корніловича, Ірдинський монастир перебував у жалюгідному стані: «...пустует и в пещере церковця, в которой жадного не бывает набоженства».

Процес відновлення монастиря починався непросто. Колишні монастирські села відмовилися від виконання своїх обов'язків на користь обителі. І це спричинило конфлікт. Тому в березні 1709 року намісник Золотоніського та Ірдинського монастирів Йєв Микитницький поскаржився київському воєводі, князю Дмитру Голіцину з приводу того, що «поданне их монастырей села Будуща, Староселья, да села Будищиж, котрые обретаются под

Орловцами, живут своевольно и надлежашего послушания п повинности... не отдают и ни в чем не слушают».

Як бачимо, суть конфлікту зводилася до питання закріпачення селян на користь монастиря. 15 березня київський воєвода видав указ, відповідно до якого селяни «были б ... в подданности попрежнему, и послушание и всякую надлежашую подданную повинность во всем отдавали, так как на пред сего бывало без всякой противности...»⁵.

Та невдовзі виник ще один конфлікт. На це раз уже суто земельного характеру. Він був викликаний затвердженням за монастирем деяких земель біля сіл Балаклея, Орловець і Білозір'я. У зв'язку з цим чигиринський полковник Ігнат Галаган 6 липня наказував жителям цих сіл, щоб вони «неважелися більше ужо вкгрунта монастырские втручатыся и пустошыты»⁶.

Відновлення прав на володіння землею і селами безумовно повинно було стати важливим моментом майбутньої життєдіяльності монастиря. Саме тому вже новий ігумен Золотоніського та Ірдинського монастирів Феофан Денисович звернувся із цим питанням до гетьмана Івана Скоропадського. І 26 березня 1710 року від нього було видано універсал, яким підтверджувалися права обителі на землі, що були надані ще Богданом Хмельницьким у 1656 р. Цим же універсалом було затверджено й управління Ірдинським та Золотоніським монастирями «под. единым игуменом» навічно. Слід вказати, що для видання цього універсалу була створена ціла комісія, яка на місці з'ясовувала всі обставини шляхом опитування місцевих жителів («люди старинные») та складала опис «кгрунтов», а вже після цього представила відповідну інформацію Івану Скоропадському на затвердження⁷. До цієї комісії, між іншим, входили «товарищ полку переяславского» Тихон Лейбенко, «атаман городской мошенский» Левко Горло та «писар мошенский» Іван Панкевич.

⁴ КЕВ. № 18. С. 529; № 20. С. 596; Историческое известие. С. 29; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 990, оп. 1, спр. 58, арк. 13 зв.

⁵ ЦДІАУК, ф. 824, оп. 1, спр. 1, арк. 3зв.; ЦДІАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 58, арк. 10 зв.

⁶ КЕВ. № 20. С. 597; Историческое известие. С. 30; ЦДІАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 58, арк. 14.

⁷ КЕВ. 1862. № 2. С. 67–68; Историческое известие. С. 35–36; ЦДІАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 58, арк. 12 зв.–13.

З цього почалося відновлення монастирського господарства. І вже у 1710 р. було ще до нього докуплено «луку сенокосную ... за полдевятого золотого»⁸.

Проте, невдовзі монастир знову перестав діяти. Один із тих ченців-очевидців, хто пережив і цей занепад, у 1746 р. згадував: «Когда же Украина дарована полякам то в то время монахи ... с поданными совсем богатством в монастырь Золотоносский, как и вси на той Украине бывшие люде в империю были согнаны, переведены, монастырь же тот волохи сожгли, а монаха Иосифа того монастыря эконома, который тамо ради обережения монастыря оставлен был, запорожцы змучили...»⁹

В цій розповіді, вочевидь, відобразилася ціла хвиля подій, що відбувалися на Правобережжі у 1711 р. А у розповіді ченця вже через 35 років вони всі злилися в одну єдину драму. Значно пізніше, вже у 1864 році, краєзнавець Лаврентій Похілевич (1816–1893) написав, а за ним повторили і всі інші дослідники, що Ірдинський монастир був знищений «около 1709 года сообщником Мазепы» Пилипом Орликом¹⁰. Зрозуміло, що краєзнавець в умовах тодішнього політичного ладу не особливо вдумувався у природу тодішніх подій, описуючи їх відповідно до існуючої тоді імперської ідеології.

Як відомо, Пилип Орлик (1672–1742) після Полтавської битви (27 червня 1709 р.) і після смерті Івана Мазепи (21 вересня 1709 р.) був обраний 5 квітня 1710 року гетьманом Війська Запорозького. Бажаючи продовжувати боротьбу із Московською державою, він змушений був шукати собі союзників. І одним із них став кримський хан Девлет-Герай (1648–1718), з яким було підписано в січні 1711 р. союзний договір¹¹. Внаслідок цього був організований спільний похід у двох напрямках – на Лівобережну та Правобережну

Україну. В березні 1711 р. П. Орлик із своїми загонами досяг Середнього Подніпров'я. Завдавши поразки російським військам під Лебедином, гетьман взяв в облогу Білу Церкву. І це був критичний момент. Саме в цей час кримські союзники залишили П. Орлика, кинувшись грабувати населення Правобережжя¹².

Ймовірно, Ірдинський монастир був знищений саме під час розбою, вчиненого одним із загонів, що відколовся від армії П. Орлика («волохи сожгли»). До того ж, після підписання Прутського миру (1711), ще й гетьман Іван Скоропадський універсалом видав наказ російського царя Петра I всім жителям Правобережжя переселитися на землі, підвладні контролю російської держави. У противному разі, як наголошувалося в документі, «кто из старшин и черни, также духовного и посполитого чина явятся ослушниками сего, то непременно будут выгнаны из своих жилищ войсками Его Царского Величества и, как противники Высочайшей воли, без всякой пощады огнем разорятся»¹³.

Тому монастир, фактично, не міг продовжувати своє існування у будь-якому випадку. Якщо б його не змогли знищити загонами, що відкололися від П. Орлика, то це відбулося б завдяки розпорядженню російської влади. В усякому разі, коли у грудні 1711 р. іркліївський сотник Тарас Велбинський «за отпущение грехов своих» подарував Золотоніському монастирю «местце млиновое на гребле тясминской в Комаровце», назва Ірдинського монастиря в документі не згадувалася (важко сказати про який саме пункт іде мова, але вочевидь, що це найближчі території до обителі, тоді Золотоніський монастир знаходився за кілька десятків кілометрів на лівому березі Дніпра)¹⁴. А, як відомо, в цей час Ірдинський і Золотоніський монастирі перебували в єдиному управлінні.

⁸ КЕВ. 1861. № 20. С. 600; Историческое известие. С. 33; ЦДІАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 58, арк. 14 зв.

⁹ ЦДІАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 58, арк. 8.

¹⁰ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Киев, 1864. С. 648.

¹¹ Субтельний О. Мазепинці. Київ, 1994. С. 70–74.

¹² Там само. С. 77–81; Різниченко В. Пилип Орлик. Київ, 1918. С. 13–16.

¹³ Бантъши-Каменский Д. История Малой России. Київ, 1993. С. 418.

¹⁴ КЕВ. 1861. №20. С. 598–600; Историческое известие. С. 31–33; ЦДІАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 58, арк. 15зв.–16.

В наступні роки, коли Рафаїлу Яковлевичу видавався патент від митрополита київського Іоасафа Кроковського (1715) та єпископа переяславського Кирила Шумлянського (1717) на ігуменство в Золотоніському та Ірдинському монастирях, останній відмічався як «запустілий»¹⁵. Пізніше, при купівлі Золотоніським монастирем Гарбузиної пасіки у лебединського жителя Івана Горбинченка (1723), у документі знову жодним словом не була згадана Ірдинська обитель¹⁶.

З цього всього стає зрозумілим, що черговий етап в історії Ірдинського монастиря, почавшись у 1706 р., дуже швидко й закінчився – вже у 1711–1712 рр. Лише через приблизно двадцять років монастир знову відроджується. Останній етап його історії, який був найдовшим, починається у 1730-х роках.

За свідченням жителів сіл Будищ і Старосілля Федора Буляра та Олексія Скляра, записаним у 1770 р. на вимогу київського митрополита Гавриїла Кременецького, приблизно у 1730-х роках, начебто рятуючись від уніатів, прийшов на Ірдинські болота ієромонах Лука Пелеховський, назвавши себе ігуменом «прописанного Почаєвського монастиря», донедавна православного, але потім уніатського. Лука Пелеховський начебто після цього побував у Києві, а потім у Переяславі, де й отримав від місцевого єпископа дозвіл на відновлення обителі. Повернувшись знову на Ірдинські болота, ієромонах «заложил, устроил и освятил» храм Успіння Пресвятої Богородиці¹⁷. Точну дату цієї події встановити важко, проте достеменно відомо, що у 1731 р. Ірдинський монастир вже існував¹⁸. Зі слів колишнього його ченця Терентія, саме в цьому році відбулося його постриження «в чин монашеский в рясофорние» ігуменом ієромонахом Іоанном Пелеховським (розбіжність в іменах ігумена Пелеховського – Лука чи Іоанн – може бути пояснена помилковою інформацією).

Вже згадані жителі Федір Буляр та Олексій Скляр також засвідчили, що монастир на чолі із Пелеховським проіснував близько 10 років. І за цей час сюди переселилася частина ченців із Золотоніського монастиря. Це цікавий момент. Він свідчить передовсім про те, старі зв'язки між монастирями не зникли. Але тепер виникає питання: чи продовжував Ірдинський монастир бути своєрідною філією Золотоніського та наскільки самостійним у цей час був ігумен Пелеховський?

Очевидно, саме до цього часу відноситься виникнення другої назви монастиря – Виноградський. Уявляється, що її автором міг бути той же ігумен Пелеховський, котрий намагався надати монастирю певного символічного значення, адже виноград – це символ християнської Церкви. В усякому разі, в околицях монастиря ніколи не вирощувався виноград і поблизу ніколи не було населених пунктів із подібною назвою.

Часи ігуменства Пелеховського не були спокійними. За повідомленнями місцевих жителів, під час виникнення небезпеки нападу з боку кримських татар він із своїми ченцями «отойшел за Днепр, и в какой монастырь – неизвестно; почему Виноградский монастырь оставался упусте более 10 лет»¹⁹. Виходячи з цього повідомлення Ірдинський монастир повинен був бути покинутим після 1740 року і залишатися таким аж до 1750-х років. Проте той же монах Терентій свідчив про своє життя в монастирі з 1731 р. «и поныне», а значить до 1746 р., в якому і «оставил показанный монастырь» з метою переходу в Золотоніський. Разом з Терентієм дозволу просив про прийняття туди ж і ієродиякон Медведівського монастиря Феодосій. Але він не повідомляв про якісь масові переміщення ченців. Хоча, взагалі, ситуація із переселенням на Лівобережжя у зв'язку з якимись нападами цілком була реальна. Наприклад, у 1736 р.

¹⁵ КЕВ. 1862. № 2. С. 68–70; Историческое известие. С. 37–39.

¹⁶ КЕВ. 1862. № 2. С. 70–71; Историческое известие. С. 39–40.

¹⁷ КЕВ. 1861. № 18. С. 530–532.

¹⁸ ЦДІАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 58, арк. 4.

¹⁹ КЕВ. 1861. № 18. С. 532.

за таких обставин ченці Медведівського монастиря таки переселилися до Красногірського Золотоніського монастиря «с утварою церковною и из протчим имением», а повернулися назад вже у 1739 р.²⁰ Пізніше, влітку 1750 р., коли на Троїцький Чигиринський монастир напав якийсь гайдамацький загін, його черниці також втекли на Полтавщину, до Преображенського Великобудищанського та Вознесенського Пушкарьовського монастирів²¹.

Наступна згадка в документах про Ірдинський монастир відноситься до 1750 р. Саме в цьому році чернець Арсеній, повертаючись в Україну із молдавських земель, влаштувався у Виноградському монастирі, де й прожив аж до січня наступного 1751 р., після чого із ще одним ченцем втік на територію Гетьманщини²².

Відомо також, що у 1753 р. монастирем керував якийсь Гавриїл Іскра, котрого звинувачували в тому, що він, не дотримуючись «духовного Регламенту и правил монашеских, искушения, зараз в три недели» постригав послушників в чернецтво²³. Можливо, подібна поспішність була викликана умовами, в яких опинилася Правобережна Україна. Адже в цей період до уніатства тут поступово переходили як монастирі, так і досить значна частина парафій. Можливо, що Гавриїл Іскра, проявляючи певну поспішність у своїх діях, просто укріплював свою владу у монастирі в непростих умовах.

Як повідомляли жителі сіл Будищ і Старосілля, після десятирічного запусіння «прийшли унеяти монахи с польши два, стали владеть виноградским монастырем, а по них другии унеяти владели и до 1766 года, в котором в Виноградский монастырь произведен на игуменство бывший Гавриил, которой уроженец на границе Польской в унеятских»²⁴. Очевидно, це той самий Гавриїл, який був призначений у

1761 р. на керівну посаду сюди ігуменом Лебединського монастиря за проханням смілянського губернатора Добрянського²⁵. У тому ж році він згадується «начальником», котрим був пострижений в ченці один із послушників²⁶. Цілком можливо, що цей Гавриїл і Гавриїл Іскра, який згадувався раніше – це одна й та ж особа. А його призначення у 1761 р. – це просто момент переходу із православного відомства в уніатське, реалізоване на основі домовленостей між Гавриїлом і губернатором Добрянським.

Однак самі ж ченці Виноградського монастиря так і не змогли довго терпіти перебування в унії. Навесні 1766 р. вони своїм загальним рішенням вигнали Гавриїла з обителі. І після цього він відправився до Києва, де у митрополита Арсенія Могилянського випрохав посвячення в сан ігумена до свого колишнього монастиря, але вже не у складі Переяславсько-Бориспільської єпархії, а у складі Київської митрополії. Братія в цей час також вирішувала питання із необхідністю вирішення проблеми керівництва. І тому на її заклик переяславський єпископ Гервасій Лінцевський знову (після кількох років належності до унії) визнав монастир підвідомчим своїй єпархії, видав антимінс і доручив управління ним ігумену Троїцького Мотронинського монастиря Мельхиседеку Значко-Яворському.

З цього часу між Київською та Переяславською консисторіями дуже довгий час йшла канцелярська війна з постійним листуванням за право мати Виноградський монастир у своєму підпорядкуванні. У липні того ж 1766 р. призначеного із Києва ігуменом Гавриїла службами переяславського єпископа було арештовано по дорозі на Ірдинські болота і відправлено в той же Київ з вимогою проведення суду над ним за уніатство²⁷.

²⁰ Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. Том I. Часть I. Киев, 1905. С. 337.

²¹ Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. Том I. Часть II. Киев, 1905. С. 586–591.

²² ІР НБУВ, ф. 160, № 835, арк. 11, 15.

²³ АЮЗР. Часть I. Том III. Киев, 1864. С. 387, 393, 395.

²⁴ КЕВ. 1861. № 18. С. 532.

²⁵ Там само. С. 533.

²⁶ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1076, спр. 176, арк. 4.

²⁷ КЕВ. 1861. № 18. С. 534.

Вочевидь, суд не відбувся. Бо у 1768–1769 рр. Гавриїл, як свідчать документи, все ж таки, знову був ігуменом Виноградського монастиря. Сам він в документах зазначав, що обитель відноситься до Київської єпархії; але в Переяславі продовжували наполягати на протилежному²⁸.

Врешті-решт, тільки у 1775 р. російським Святійшим Синодом це питання було вирішено. Виноградський монастир з цього часу переходив у відомство переяславського єпископа з підпорядкуванням ігумену Золотоніського монастиря Іоїлю²⁹. І тільки після третього розділу Речі Посполитої, у 1795 р., Виноградський монастир знову став частиною Київської митрополії³⁰.

У зв'язку з буремними подіями 1760-х років на Правобережжі, не можна оминати й питання гайдамаччини. На жаль, єдиним документом, що свідчить хоч про про якісь стосунки між гайдамаками та Виноградським монастирем, є лист від 28 серпня 1767 р. до ігумена Києво-Видубицького монастиря Іякова Воронковського. В ньому розповідається, що у монастирі в 1767 р. деякий час перебувала гайдамаки і тому місцева польська влада висунула претензії до місцевих ченців: «...почему по выходе гайдамак з монастиря не явили» і чому про подарунок від них на обитель промовчали. Після цього ігумен вимушений був «поки хмара перейдет» піти просити хліба по селах, отже – переховуватися³¹. Ігуменом тоді в монастирі був той самий Гавриїл, під керуванням якого монастир деякий час перебував в унії.

З вибухом Коліївщини для монастиря настали важкі часи. Репресії влади були спрямовані не лише проти повстанців. Про цей час лишилися спогади місцевого ченця Рафаїла: «...а понеже великое кровопролитие в Жаботине местечку и по других местах от поляков народу зделалось в коих

добрах и монастир виноградский состоит. От коего страху как народ из селтак и монахи монастиря виноградского разбеглись а паче что уже и татаре з конфедератами зближались, в том числе и я низжайший из монастиря виноградского из йишол за благословением тамошнего начальника...»³²

На початок 1770 р. Ірдинська обитель вже знову функціонувала, тому в січні той же Рафаїл просив дозволу у переяславського єпископа повернутися до неї³³. Але оскільки йому цього не дозволяли, то він просто втік³⁴.

В ці часи Виноградський монастир відіграв значну соціальну роль для місцевого населення. Про це свідчить оповідь смілянського жителя Кіндрата Таранухи: «Людей гонили силою на присягу; то й батько присягав на унію. А де которі не хотіли та ховались. Не хотіли ламати віри... То батько не хотів хрестити мене ув уніята, а хотіли везти аж у Виноградський монастир...»³⁵

Після другого розділу Речі Посполитої у 1793 р. на Правобережжі Російська імперія здійснює реорганізацію системи управління, у т.ч. й церковних структур. Оскільки необхідність у існуванні Переяславсько-Бориспільської єпархії відпадає, вона фактично перестає у колишньому вигляді, а її території переходять під владу Київської митрополії та новоутвореної Мінської, Ізяславської і Брацлавської єпархії³⁶. З цього моменту Ірдинський монастир вже остаточно переходить під церковну владу Києва.

Що ж уявляв собою Виноградський монастир на кінець XVIII ст.?

Ще в описі, складеному у 1766 р. для Святійшого Синоду, відмічалось: «Содержание с единой милостыни и от труда рук. Понеже бывшие вотчины при монастыре

²⁸ ЦДАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 644, арк. 1–5зв.

²⁹ КЕВ. 1861. № 18. С. 534, 536.

³⁰ Там само. С. 536.

³¹ Левицький О. Листи Лебединського ігумена Філотея Контаровського (1765–1767 рр.). Записки Українського Наукового Товариства. Кн. IX. Київ, 1911. Додаток. С. 27–28.

³² ЦДАУК, ф. 990, оп. 1, спр. 644, арк. 1–2.

³³ Там само. Арк. 8–9.

³⁴ Там само. Арк. 14.

³⁵ Кулиш П. Записки о Южной Руси. Том I. Спб., 1856. С. 137–138.

³⁶ Ластовський В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія). Черкаси, 2002. С. 44.

остались во владенні князя Любомирського воеводи Браславського»³⁷.

Більш детальний опис обителі був зроблений ігуменом Троїцького Мотронинського монастиря Іринархом для канцелярії Переяславсько-Бориспільської єпархії. У ньому відмічалось, що колишні монастирські володіння XVII – початку XVIII століть тепер належали різним польським власникам – князям Яблоновському, Любомирському та графу Мнішку; в користуванні ж обителі залишилися лише урочище Старе Монастирище та «древний садок под Будищами». У вигляді часткової компенсації, князем Михаїлом Ксаверієм Любомирським у 1777 р. було надано право монастиреві не сплачувати бджолину десятину і користуватися лісом³⁸.

Безпосередньо ж на території монастиря тоді знаходилися дві церкви – одна з них «новая, крестообразная, из соснового тесаного дерева, о 3-х с двумя щитами главах» в ім'я святиителя Миколая, а друга – «Успения Божьей Матери... весьма ветхая, соломою по лубью покрытая». Також тут були 7 келій, покритих «очеретом і соломою». Ченців нараховувалося 17 чоловік³⁹.

Таким чином, Ірдинський (Виноградський)

монастир впродовж XVIII ст. пережив кілька потрясінь, в результаті яких він, все ж таки, відновлював свою діяльність. Проте, якщо на початку цього періоду обитель мала достатньо значні земельні володіння і була достатньо потужним господарчим осередком завдяки підтримці української гетьманської влади, то вже до його кінця вона практично всі їх втратила. При цьому монастир перебував у сфері інтересів як політичних систем (Російська імперія та Річ Посполита), так і церковних (православні Київська митрополія та Переяславсько-Бориспільська єпархія, унійна Церква). Водночас він відіграв важливу роль у житті місцевого населення, котре постійно контактує з ченцями і підтримує їх. З цього ж періоду остаточно закріплюється подвійна назва монастиря – Ірдинський та Виноградський (у XVII столітті він відомий виключно як Ірдинський). Найімовірніше, що назва монастиря «Виноградський» мала символічний характер (виноград – символ християнської Церкви), а не практичний (в околицях монастиря ніколи не вирощувався виноград і поблизу ніколи не було населених пунктів із подібною назвою).

References

1. Bantyish-Kamenskiy, D. (1993). *Istoriya Maloy Rossii*. Kyiv. 656 s. [in Russian].
2. Instytut rukopysu pry Natsionalnii bibliotetsi Ukrainy im. V. Vernadskoho. F. 160. № 835. [in Russian].
3. Kulish, P. (1856). *Zapiski o Yuzhnoy Rusi*. Tom I. Spb. 719 s. [in Russian].
4. Lastovskyi, V. (2018). *Irdynskiy (Vynohradskiy) monastyr na Smilianshchyni: istoriohrafia ta dzherela*. Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Materialy Shistnadtsiatoi Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (29 travnia – 2 chervnia 2018 r.). Kyiv. S. 67–71. [in Ukrainian].
5. Lastovskyi, V. (2002). *Pravoslavna tserkva u suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy XVIII st. (Pereiaslavsko-Boryspilska yeparkhiia)*. Cherkasy. 137 s. [in Ukrainian].
6. Lastovskyi, V. (2010). *Dokumenty XVIII st. z istorii Uspenskoho Irdynskoho (Vynohradskoho) monastyria. Bolkhovitinovskiy shchorichnyk 2009*. Kyiv: NKPIKZ, S. 342–357. [in Ukrainian].
7. Lebedintsev, P. (1861). *Istoricheskoe izvestie o nachale i sudbe Vinogradskogo-Irdynskogo monastyrya, s pribavleniem ego dokumentov*. Kiev, 1861. 40 s. [in Russian].
8. Lebedintsev, P. (1861–1862). *Vinogradskiy Irdynskiy Uspenskiy monastir. Kievskie eparhialnyie vedomosti*. 1861. № 18. S. 526–538; № 19. S. 563–570; № 20. S. 594–602; 1862. № 2. S. 67–72. [in Russian].
9. Levytskyi, O. (1911). *Lysty Lebedynskoho ihumena Filoteia Kontarovskoho (1765–1767 rr.)*. *Zapysky Ukrainskoho Naukovoho Tovarystva*. Kn. IX. Kyiv, 1911. Dodatok. S. 1–28. [in Ukrainian].
10. Pohilevich, L. (1864). *Skazaniya o naseleennyih mestnostyah Kievskoy gubernii*. Kiev, 1864. V. 764 s. [in Russian].
11. Riznychenko, V. (1918). *Pylyp Orlyk*. Kyiv. 48 s. [in Ukrainian].
12. Subtelnyi, O. (1994). *Mazepyntsi*. Kyiv. 240 s. [in Ukrainian].

³⁷ ЦДІАУК, ф. 990, оп. 3, спр. 16, арк. 2зв.

³⁸ КЕВ. 1862. № 2. С. 71–72; Историческое известие. С. 40.

³⁹ КЕВ. 1861. № 18. С. 535, 536.